

Maria Pajakowska-Kensik

Gwary kociewskie 100 lat
po Kazimierzu Nitschu

W materiałach opublikowanych po Konferencji Pomorskiej (1954) przypominano, że jest to forma uczczenia 500-lecia połączenia Pomorza z Polską, podobnie jak publikacja tomu *Prac pomoroznawczych* Kazimierza Nitscha. Konferencja Pomorska rzeczywiście „przyczyniła się do zintensyfikowania prac dialektologicznych na Pomorzu” (Stieber 1956: 7).

Kazimierz Nitsch w referacie poświęconym *Historii badań nad dialektami północnej Polski* przypomniał i podkreślił rolę dialektologii, którą zbyt długo lekceważono, tymczasem

„badanie współczesnego systemu gramatycznego, jak i współczesnego słownictwa ludowego może nieraz sięgnąć w przeszłość głębiej niż badanie języka przekazanego tylko na piśmie” (Stieber 1956: 11).

Zdaniem wybitnego dialektologa

„właśnie na szeroko pojętym Pomorzu, od dolnej Odry po wschodnie Mazury...występują dialekty tak rozmaite i indywidualne, że rzucają wiele światła na dawniejszą polskość tych obszarów” (Stieber 1956: 11).

K. Nitsch wspominał też o braku dawnych zabytków pisanych z Pomorza oraz o znikomym opisie gwar północno-polskich poza Kaszubami. W historii badań nad Kociewiem podkreślił pewne zasługi Józefa Łęgowskiego (pseud. Dr Nadmorski), który w książeczce *Kaszuby i Kociewie* (1889), poświęconej głównie kwestiom etnograficznym, zauważył dość wyraźny związek gwary malborskiej z kociewską, zarazem błędnie łącząc Kociewiaków z Borowiakami i Krajniakami.

W omawianym referacie K. Nitscha jest zdanie, do którego często odwołują się późniejsi badacze gwar pomorskich:

„Taki był stan rzeczy, gdy w roku 1904 wybrałem na badania dialektologiczne, po raz pierwszy nie planując badań szczegółowych, ale zorientowanie się w ludowym języku większych obszarów” (Stieber 1956: 19).

Językoznawca znał *trochę* dialekt kaszubski i chciał dowiedzieć się czegoś o sąsiednich gwarach, więc trzy miesiące poświęcił mowie Borów Tucholskich i Kociewia, „odkrywając niemal ziemię nieznaną” (Stieber 1956: 19). Na Kociewiu zdziwiły uczonego gwary bez „a” ścieśnionego. „Podniecony poznaniem nowości” dwa wakacyjne miesiące w 1905 r. poświęcił badaniom językowym w Prusach Zachodnich. Pół wieku później przypomniał, że północno-polskie dialekty dzieli się na niemazurzące i mazurzące. Do niemazurzących (starszych z „a” ścieśnionym) zaliczył dialekt krajniacki, tucholski, bydgoski i chełmiński; natomiast dialekty nowsze to: grudziądzko-kociewski, malborsko-lubawski. Osobno wymienił gwary ostródzko-warmijskie¹, w których zauważył najsilniejszy wpływ mazowiecki. Ten wpływ również na inne gwary pomorskie był dla K. Nitscha „wielkim odkryciem”, co starał się „wytłumaczyć” szerzeniem cech uznawanych za lepsze. Językoznawca wskazał zarazem temat dla historii gospodarczej Polski.

W roku 1954 ukazały się północno-polskie teksty gwarowe² potwierdzające duże zainteresowanie Pomorzem zasłużonego dialektologa, który wskazywał na „konieczność szczegółowych badań”. W tym czasie zaczynałam swoją szkolną edukację, nie wiedząc nic o Kociewiu, choć wiedziałam, że nasz dom jest na Pomorzu. Na południowym Kociewiu, w okolicach Świecia nad Wisłą powszechna była ogólna tożsamość pomorska, a w szkołach różnych szczebli nie prowadzono, na ogół, edukacji regionalnej. Dopiero w latach siedemdziesiątych XX w. promotor mojej pracy magisterskiej, później doktorskiej, profesor Bogusław Kreja zainteresował mnie słowotwórstwem gwary kociewskiej, podkreślając zarazem swoje rodzinne związki z Kociewiem.

Kontynuacją trwałych zainteresowań była konferencja zorganizowana w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy w 1987 r., podczas której wygłosiłam referat *Gwary kociewskie jako przedmiot badań* (Pająkowska 1989). Podkreśliłam wtedy, że pierwszy naukowy opis dialektu kociewskiego jest zasługą właśnie K. Nitscha, który przedstawił system fonetyczny dialektu *właściwego* i dwóch poddialektów – skarszewsko-tczewskiego i wysińskokiszewskiego (Nitsch 1954). Oprócz *głosowni* i *odmienni* znajdujemy w tym opracowaniu niewiele uwag słowotwórczych oraz 10-stronnicowy słownik

¹ *Warmijskie* – forma użyta przez K. Nitscha.

² Jako dodatek do „Języka Polskiego”, z. 4, 1954, w Bibliotece TMJP nr 13.

zawierający słownictwo złotowskie, tucholskie i kociewskie. Podczas wspomnianej konferencji Edward Breza wygłosił referat *Niektóre nazwiska kociewskie i kaszubskie*; Hubert Górniewicz – *Wpływ fonetyki kociewskiej na urzędową postać nazw geograficznych*; Jerzy Treder – *O nazwie Kociewie*. W publikacji pokonferencyjnej³ znajdujemy też artykuł historyka, Stanisława Mielczarskiego *Średniowieczne drogi na terenie Kociewia*.

Bydgoska konferencja była okazją do przypomnienia wcześniejszych badań i opracowań dialektu kociewskiego. Ogólny obraz zawarty jest w *Małym atlasie gwar polskich* (MAGP). Jedyny punkt główny MAGP na Kociewiu (oznaczony numerem 83) to wieś Gajewo-Kolonia leżąca w części środkowej regionu, dodatkowym punktem uwzględnionym w dużej części map jest leżący na południu Kociewia Przysiersk. Pełniejszy obraz gwar kociewskich przedstawia nieco późniejszy *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich* (AJKiDS)⁴. Bardzo obszerny materiał językowy oraz szczegółowa jego prezentacja pozwoliły na prace porównawcze (Rzetelska-Feleszko 1969, 1970; Handke 1982) ukazujące związki Kociewia z sąsiednimi regionami Pomorza i północnej Wielkopolski oraz częściowo Mazowsza.

Przy okazji badań starych polskich dialektów narastało zainteresowanie młodszymi gwarami pomorskimi, m.in. dialektem kociewskim. Ks. Bernard Sychta nim bardzo poważnie zajął się słownictwem tego dialektu, napisał gwarą scenariusz widowiska – *Wesele kociewskie* (Sychta 1939). W tym czasie ks. Władysław Łęga opracował kulturę południowego Kociewia (Łęga 1960).

Prawdziwym wydarzeniem w sferze nauki i kultury było ukazanie się trzypomowego dzieła B. Sychty *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej* (Sychta 1980, 1985). Hanna Popowska-Taborska w słowie wstępnym napisała znamienne zdanie:

„Tak oto otrzymuje Kociewie olbrzymi zbiór słownictwa i kompendium danych związanych z jego kulturą ludową. Zbiór ten wypełnia lukę istniejącą w naszej wiedzy o tym regionie Polski, a nazwisko autora gwarantuje, że będzie to praca o olbrzymiej wartości materiałowej i o przemyślanej formie” (Sychta 1980: VII).

Już wtedy przewidziano, że słownik będzie „kopalnią różnorodnych danych dla językoznawców i etnografów” (Sychta 1980: V). I tak się rzeczywiście stało. Dzieło zajmuje poczesne miejsce w zbiorach pomorskich regionalistów i badaczy Kociewia. B. Sychta w przedmowie przypomniał, że po dobrze

³ *Ze studiów nad dialektem kociewskim i kaszubskim*, Warszawa – Poznań 1989.

⁴ Por. Górniewicz 1967.

przyjętym słowniku kaszubskim z tym samym „przysłowiowym kaszubskim uporem” zabiera się do opracowania słownictwa mieszkańców Kociewia (Sychta 1980: IX), zresztą na ich prośbę, a kulturę kociewską miał okazję poznać i polubić.

Tak zwany *Słownik kociewski* B. Sychty stał się źródłem inspiracji, porównań i odniesień dla licznych prac środowiska naukowego Uniwersytetu Gdańskiego (Breza 1986, Lica 2003, Szczepińska 2001, 2003). W publikacjach poświęconych kaszubszczyźnie zgromadzony z Kociewia materiał językowy traktowany jest m. in. przez Jerzego Tredera jako płaszczyzna licznych porównań (Treder 1986). Na wyraźne związki leksykalne dwu sąsiednich dialektów wskazywał też w swoich słownikach (kaszubskim i kociewskim) B. Sychta.

Wcześniej dialekt kociewski porównywał z malborskim Hubert Górniewicz (1967). Natomiast pochodzący z Kociewia prof. Bogusław Kreja przedstawił toponimię rodzinnego regionu (Kreja 1987). Zajmując się słowotwórstwem polszczyzny, znane sobie formacje z gwary kociewskiej traktował jako ciekawy materiał ilustrujący dane zjawisko (zob. Kreja 1977, 1978). Pod kierunkiem wymienionych wyżej językoznawców powstały prace magisterskie na podstawie materiału wyekscerpowanego ze zbiorów B. Sychty. W uczelni gdańskiej większość dotyczy jednak kaszubszczyzny⁵.

Wspomniany prof. B. Kreja był promotorem mojej rozprawy doktorskiej poświęconej słowotwórstwu w gwarze południowokociewskiej, co było początkiem wieloletnich badań i opisu dialektu oraz ciągłej bezpośredniej obserwacji⁶. Przy okazji udało mi się zgromadzić bogaty materiał leksykalny, co wraz z zarejestrowanymi kontekstami będzie już wkrótce uzupełnieniem *Słownika kociewskiego* B. Sychty. Badania terenowe przeprowadzili też magistranci z Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego (wcześniej WSP, obecnie Uniwersytet Kazimierza Wielkiego) m. in. w: Bobowie, Bukowcu Pomorskim, Grucznie, Laskowicach, Ostrowitem, Sierosławiu, Skarszewach, Skórczu, Sulnówku. Tematy prac magisterskich (prawie 50 poświęconych jest temu dialektowi) zostały podane w 50. numerze „Kociewskiego Magazynu Regionalnego”⁷.

Minęło sto lat od pobytu K. Nitscha na Kociewiu, kiedy określił granice dialektu, porównując go z sąsiednimi gwarami; ponadto wskazał na wewnętrzne zróżnicowanie i scharakteryzował gwary.

⁵ Por. Klinkosz 2001. Pod kierunkiem E. Brezy napisano też dwie prace w 1996 oparte na *Słowniku kociewskim*.

⁶ Prace zwarte M. Pająkowskiej-Kensik to: 1990, 1997, 2000. Autorka poświęciła gwarze kociewskiej kilkadziesiąt artykułów naukowych i popularnonaukowych.

⁷ Ukazuje się w Tczewie jako kwartalnik społeczno-kulturalny od 1986 r.

W drugiej połowie XX wieku (po roku 1956) intensywnie zaczął rozwijać się regionalizm kaszubski. Zainteresowanie niejednorodnym etnicznie, ale sąsiednim Kociewiem stawało się potrzebą za sprawą K. Nitscha, a wcześniej dra Floriana Ceynowy, który na południu regionu prowadził swą kulturotwórczą działalność. W ślad pierwszego wybitnego pomorskiego regionalisty poszedł później B. Sychta – Kaszub mocno związany też z Kociewiem.

Ciągle żywa gwara kociewska po wspomnianym już *Weselu kociewskim* B. Sychty znalazła się w dialogach obszernej powieści Bolesława Eckerta – *Sadze kociewskiej* (Eckert 1983)⁸. Dużą popularnością od lat 80. cieszą się też *Bajki kociewskie* Bernarda Janowicza napisane w całości gwarą kociewską (Janowicz 1985)⁹.

Z inicjatywy Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego przed Kongresem Pomorskim zorganizowano w 1995 r. I Kongres Kociewski¹⁰, który znacznie przyczynił się do przebudzenia idei regionalnej, ożywienia działań społecznych i kulturalnych w regionie, co poświadczają publikacje zwarte (Landowski 1995, Górski, Janowicz 1998) i obecność gwary – jako głównego wyznacznika regionalnej tożsamości – w czasopiśmie¹¹.

Upowszechnieniem dokonań regionalistów, popularyzacją wiedzy o dziedzictwie kulturowym Kociewia w edukacji szkolnej zajęło się Kociewskie Towarzystwo Oświatowe¹². Natomiast na pograniczu regionu, w Czarnej Wodzie od 1993 r. organizowane są Biesiady Literackie¹³. Wydana niedawno książka *Kociewie. Antologia poezji* (Cherek 2000) pokazuje, jak bogaty jest dorobek kociewskich twórców.

Scalaniem ruchu regionalnego i kreowaniem pozytywnego wizerunku Kociewia zajmuje się od 1999 r. Federacja Stowarzyszeń i Związków *Kociewska Wieźba*¹⁴, która zatroszczyła się o organizację III Kongresu Kociewskiego w 2005 r. W województwie pomorskim ogłoszono Rok Kociewski, a w nauce wszystko zaczęło się kiedyś od Kazimierza Nitscha.

⁸ Do dziś książka ta jest bestsellerem w regionie.

⁹ Pisownię zweryfikował sam profesor Bogusław Kreja. W konkursach recytatorskich fragmenty tekstu są chętnie recytowane przez uczniów.

¹⁰ Referaty i uchwały znalazły się w *Księdze pamiątkowej I Kongresu Kociewskiego*, Starogard Gdański 1997.

¹¹ Po 38 latach z okazji I Kongresu Kociewskiego wznowiono wydawanie „Zapisków Kociewskich”, które jako kwartalnik regionalny ukazywały się do 2000 r., czyli do II Kongresu.

¹² KTO powstałe w 1996 r. organizuje warsztaty dla nauczycieli, dla których przygotowano m.in. *Uczbę na Kociewiu. Wskazówki do edukacji regionalnej*, Tczew 1997.

¹³ Przebieg spotkań, referaty znalazły się w obszernej publikacji *O literaturze Kociewia* (Linkner 2003).

¹⁴ Zasięg działań regionalistów oraz ich dokonania można prześledzić w *Nowym bedekerze kociewskim* (Landowski 2002).

Wykaz skrótów

- AJKiDS – *Atlas językowy kaszubszczyzny i dialektów sąsiednich*, z. I-VI, red. Z. Stieber, z. VII-XV, red. H. Popowska-Taborska, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1964-1978.
- MAGP – *Mały atlas gwar polskich*, t. I-XII, oprac. pod kier. K. Nitscha, Wrocław – Kraków 1957-1969.

Bibliografia

- Breza E., 1986: *B. Sychta Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej, t. III: O – Ź, Wrocław 1985* (recenzja), „*Język Polski*” LXVI, s. 3-4.
- Cherek J. (oprac.), 2000: *Kociewie. Antologia poezji*, Starogard Gdański.
- Eckert B., 1983: *Saga kociewska*, Gdańsk.
- Górniewicz H., 1967: *Dialekt kociewski i malborski*, [w:] *Pomorze Gdańskie*, t. IV, Gdańsk, s. 147-172.
- Górski A., Janowicz B. (red.), 1998: *Przysłowia po kociewsku*, Starogard Gdański.
- Handke K., 1982: *O niektórych zbieżnościach kaszubsko-kociewskich*, „*Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego*”, *Prace Językoznawcze*, nr 8.
- Janowicz B., 1985: *Bajki kociewskie*, Gdańsk.
- Klinkosz M., 2001: *Słownik Bernarda Sychty w językoznawczych pracach magisterskich studentów UG*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*, Gdańsk, s. 129-132.
- Kreja B., 1977: *Drobiazgi słowotwórcze*, „*Język Polski*” LVII, s. 116-124 i 198-202.
- Kreja B., 1978: *Czasowniki zdrobniałe na -k- w dialektach polskich oraz innych językach słowiańskich*, ZPSS, *Językoznawstwo*, ser. 5, s. 61-71.
- Kreja B., 1987: *O nazwach miejscowości na Kociewiu*, [w:] *Kociewie II*, Gdańsk.
- Landowski R. (red.), 1995: *Kultura ludowa Kociewia*, Tczew.
- Landowski R., 2002: *Nowy bedeker kociewski*, Gdańsk.
- Lica Z., 2003: *Antroponimy w Słownictwie kociewskim Bernarda Sychty*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*, Gdańsk, s. 159-170.
- Linkner T. (red.), 2003: *O literaturze Kociewia*, Tczew – Pelplin.
- Łęga W., 1960: *Okolice Świecia. Materiały etnograficzne*, Gdańsk.
- Nitsch K., 1954: *Wybór pism polonistycznych*, t. III *Pisma pomoroznawcze*, Wrocław – Kraków, s. 145-181.
- Pająkowska M., 1989: *Gwary kociewskie jako przedmiot badań*, [w:] *Ze studiów nad dialektem kociewskim i kaszubskim*, Warszawa – Poznań, s. 42-47.
- Pająkowska-Kensik M., 1990: *Słowotwórstwo rzeczowników w gwarze kociewskiej*, Bydgoszcz.
- Pająkowska-Kensik M., 1997: *Słownictwo kociewskie a kultura ludowa...*, Bydgoszcz.
- Pająkowska-Kensik M., 2000: *Mały słownik kociewski*, Tczew.
- Rzetelska-Felszko E., 1969: *Dialekt kociewski. Problematyka, granice słownictwa*, [w:] *Pomorze Gdańskie*, t. VI, Gdańsk.

- Rzetelska-Feleszko E., 1970: *Słownictwo Kociewia*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej”, t. 9, s. 147-160.
- Stieber Z. (red.), 1956: *Konferencja Pomorska. Prace Językoznawcze*, Warszawa.
- Sychta B., 1959: *Wesele kociewskie*, Gdynia.
- Sychta B., 1980: *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 1 i 2, Wrocław.
- Sychta B., 1985: *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*, t. 3, Wrocław.
- Szczepińska B., 2001: *Księża Bernarda Sychty kociewski thesaurus rozproszony*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*, Gdańsk, s. 85-100.
- Szczepińska B., 2003: *Lata lateczne – prastary frazeologizm kociewsko-kaszubski i podobne mu wyrażenia tautologiczne*, [w:] *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*, Gdańsk, s. 141-152.
- Treder J., 1986: *Ze studiów nad frazeologią kaszubską*, Gdańsk.

Summary

The paper offers the present state of research on the one of Pomeranian dialects of Polish. It was Kazimierz Nitsch, who in the opening years of XXth century described it first and divided it into patois variants. Later Kociewie dialect was being described mainly in the studies devoted to Kashubian regional language.

Presently – on the turn of the XXth century – Kociewie dialect has been registered in dialect atlas, dictionaries and numerous linguistic articles. It is also used in belles-lettres and local press publications. The main features of the dialect are made common through regional education.

Maria Pająkowska-Kensik, dr hab., prof. nadzw. Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Ukończyła Uniwersytet Gdański (1973). Tam też obroniła doktorat (*Słowotwórstwo gwary południowokociewskiej*, 1979) i uzyskała habilitację (*Słownictwo kociewskie a kultura ludowa*, 1998). Autorka trzech książek i kilkudziesięciu artykułów poświęconych gwarom Pomorza i edukacji regionalnej. W 2003 r. została członkiem Komisji Dialektologicznej Komitetu Językoznawstwa PAN.